

1944 mementója: egyházunk és a zsidókérdés

Negyven éve ezekben a hetekben – április végén, május elején – Északkelet-Magyarországon már teljes ütemben folyt a zsidóság összegyűjtése. Azzal a hivatalos indoklással történt ez, hogy munkaszolgálatra Németországba fogják szállítani őket, természetesen családotul... Hogy valójában mi kezdődött el akkor, az 1944. március 19-én német megszállás alá került hazánkban is, az teljes szörnyűségében, sajnos, csak utólag tárult fel. Bár voltak bizonyos rossz sejtések, kósza hírek, nem sokan tudhatták Magyarországon, hogy ténylegesen mit is jelent az „Endlösung”, a zsidókérdésnek Hitlerék által kigondolt, ördögien rettenetes „végső megoldása”.

Annak emléke, hogy a tömeggyilkos náci koncentrációs táborokban legalább 450 000, de nagyon valószínű az, hogy inkább 600 000 magyarországi zsidó embertársunk is elpusztult, minket ma is Isten színe előtti alázatban történő teológiai eszmélkedésre kell, hogy készítsen. Visszatekintve az evangélikus egyház akkori magatartására, azt kell mondanunk: Jó, hogy egyházunk vezetői, a református egyházi vezetőkkel együtt, már 1944. áprilisától kezdve hivatalos beadványokban hangot adtak aggodalmuknak és egyre erősödő tiltakozásuknak. Jó, hogy voltak, akik életüket kockáztatva mentették az üldözötteket. De igazság szerint, Isten színe előtt, csak azt érezhetjük, sokkal többnek és már sokkal előbb kellett volna történnie és elhangzania, mint ami megtörtént.

Dolgozatomban főleg a korabeli egyházi sajtóra figyelve próbáltam fölmérni, miképpen is látták a zsidókérdést akkor az evangélikus egyházban, és hogyan foglaltak állást a zsidóság ügyével kapcsolatban.

A zsidókérdés jelentkezése

A zsidósággal szembeni megkülönböztetésnek régi gyökerei voltak Magyarországon is, bár nem olyan mély gyökerei, mint Európa sok más részében. Száraz György kitűnő könyvében („Egy előítélet nyomában”, Magvető, Budapest, 1976) a magyar történelem évszázadait végig kísérve ezt részletesen bemutatja. A középkorban, de még sokáig azután is, a „corpus christianum” hamis képzetében gondolkodó európai országokban a zsidóság elleni intézkedéseket, nem egyszer véres pogromokat a vallásos ellenérzés motiválta. Az állítólagos keresztyénség nevében újra és újra pogány gyűlölködés vagy legalábbis megvetés vette körül a „Krisztusgyilkosnak” tartott zsidókat. Hogy ennek a sok évszázados gyakorlatnak mik voltak a

következményei, azt így fogalmazta meg pl. Vörösmarty, a Pesti Divatlap 1848. május 13-i számában: „A zsidó elzárkózik, mert a többi lakók társaságából kirekesztve van, s kirekesztetik, mert elzárkózott. Ezen az örökké forgó keréken jár fel s alá a gyűlölség. Kinek kötelessége e forgó kereket megállítani? Annak, aki hatalmasabb. Ki a hatalmasabb? Bizonyosan nem a zsidó.”

A múlt század vége felé aztán úgy látszott, hogy a zsidóságnak a liberális szellem jegyében tényleg lehetősége nyílik beilleszkedni a magyar társadalomba. Az 1867-es kiegyezés után gazdasági fellendülés indult meg Magyarországon. Csakhogy a társadalom hagyományos vezető osztálya körében s egyáltalán a magyar gazdaság addigi történetében igazából hiányzott a bank- és hitelügylet valamint a nagyipar hagyománya. Ez a hiány komoly mértékben elősegítette a gazdasági életben a zsidóság szerephez jutását. Az 1882-ben bekövetkezett tisztaeszlári ügy, a középkori vérvád föllevenítése már jelezte, hogy a gazdaságilag fokozatosan lecsúszó dzsentri-réteg és vele más rétegek is a felkapaszkodó zsidókban vélik fölfedezni bajaik okozóját. Ennek ellenére a XIX. század utolsó évtizede még a zsidóság emancipációjának légkörében folyhatott le. A protestáns egyházakban szinte még töretlen volt a racionalizmus uralma. Ennek szellemében tartottak lelkes testvériesülési ünnepségeket a zsidóság asszimilációra hajló részével.

Az immár antiszemitizmusnak is nevezhető zsidóellenesség baljós jeleit az 1919-es fehérterror különítményes tisztjeinél lehet megállapítani (a tisztek jelentős része a dzsentri-réteg soraiból került ki). Az 1920-ban hozott „*numerus clausus*” törvénynek is megvan a zsidóellenes éle, amikor nemzetiségi és faji megkülönböztetés alapján szabja meg az egyetemekre fölvehetőek számát. De valóban rosszat sejtetően és egyre erősödően az 1930-as évek második felében kezdik hangoztatni a magyar közéletben a „zsidókérdést”. Ekkortól egyre többet szerepelt a politikusok nyilatkozataiban ez a téma: „Igazságos helyzetet kell teremtenünk, mely a zsidóság befolyását a nemzeti élet kulturális és más területein illő mértékre csökkenti” (Darányi Kálmán miniszterelnök győri beszéde, 1938 elején). Röpiratok, újságcikkek árasztották el a közvéleményt, nem egyszer azt a benyomást igyekezvén kelteni, hogy a zsidókérdés megoldatlansága a szülőöka minden bajnak.

A történelmi igazságnak megfelelően el kell ugyan ismernünk, hogy voltak bizonyos valós társadalmi problémák amögött, amit zsidókérdésnek neveztek. De biztos, hogy nem ez volt az akkori magyar társadalom igazi baja, és világos, hogy valójában a fasiszta Németország nyomása jelentkezett egyre erősebben a magyar politikában a zsidóellenes indulatok fölkavarása által. Megfigyelhető az is, hogy a magyarországi zsidótörvények, zsidóellenes intézkedések meghozatala mindig egybeesett a hitleri Németország terjeszkedésének állomásaival. A magyar vezetés, elfogadva a német terjeszkedés közben koncul vetett területeket, egyre inkább kénytelen volt meghátrálni a fasiszta nyomás előtt. A zsidóság deportálására és módszeres gyilkolására azonban csak a német megszállás alatt került sor.

Mi történt egyházunkban a zsidókérdéssel kapcsolatban?

Amikor a „zsidókérdést” egyre erősebben kezdték emlegetni a magyar közéletben, komoly, teológiai hangot próbált megütni Karner Károly professzor, a Keresztyén Igazság 1937. májusi számában megjelent cikkében. Elutasítja a fajelméletet, „mely egyenesen pogányos fajmitológiává lesz”. Viszont megállapítja, hogy a zsidóságnak valóban jelentős túlsúlya van a magyar gazdasági és szellemi életben. A zsidóság alapvető problémáját végül is így fogalmazza meg: „A Krisztus-tagadás határozza meg a zsidóságot legmélyebb rétegeiben, ez a zsidó lét tulajdonképpeni titka, benne rejlik a népet szétszóródottságában és hontalanságában is konzerváló erő, belőle folyik egész életstílusa. Vallásos buzgóságát, sokszor fanatizmusát és egész erkölcsi életét ezért járja át mindig az a sajátságos, szinte érthetetlen önösség... Innét van a zsidóságnak az a megdöbbentően tragikus szerepe a népek életében: ahova belép, bomlasztó erővé lesz.” De ezt is leírja: „Mindennek a magállapítása keresztyén részről nem történhetik mélységes fájdalom nélkül.” Majd így figyelmeztet: „A zsidóság lényének ezt az alapvető titkát csak a valóban hívő keresztyénség láthatja meg és mondhatja ki anélkül, hogy az ítélet a saját fejére ne hulljon vissza. Mert a hitetlenné, sőt istentelenné lett ‚keresztyén’ népeken ugyanaz az ítélet teljeseedik be...” „A ‚zsidókérdés’ megoldását a keresztyén népeknek első sorban saját magukon kell kezdeni...”

Sok valóban igei megállapítás található Karner Károlynak ebben a cikkében, ugyanakkor hiányzott is belőle valami nagyon fontos: annak határozott látása és felmutatása, hogy „nem vetette el Isten az ő népét”, és megkeményedésükben, engedetlenségükben is „szerelmetesek az atyáékért, mert megbánhatatlanok az Istennek ajándékai és az ő elhívása” (Rm 11,2.28-29). De általában kevés az evangélikus sajtóban a Karner professzoréhoz hasonló hang. A „Fiatalok országútján” c. ev. ifjúsági folyóirat 1938. évi 3. számában pl. ezt olvashatjuk: „A keresztyén magyarság áll itt szemben azzal a zsidósággal, amely egyetemleges népi döntésével tagadta meg a Krisztust, s Krisztussal együtt a keresztyén életstílust, társadalmi erkölcsöt, emberszemléletet. A keresztyén magyarság pedig nemcsak mint gazdasági leigázót, hanem mint a saját életstílusát ráerőltető, a befogadó szálláson kellemetlenül úrrálevő idegen testet találta meg magában a zsidóságot, s nem akarja tovább viselni a zsidó bélyeget beszédmodorban, társadalmi érintkezésben, gazdasági életben, művészetben, irodalomban, zenében és filmben és sehol... Eredeti és szerves módon keresztyén magyar akar lenni, s a zsidókérdés az, hogy újjászületésre hívja a zsidóságot, s ítéletre, tetemre hívja a megtérni nem akaró, göggyében és erejében elbizakodott zsidó fajiságot.” (Dyl.)

1938-ban megszületett az első zsidótörvény, amely a zsidóságot magánvállalatok tisztviselői karában, sajtóban, művészetben, orvosi, mérnöki, ügyvédi pályán 20 %-ra kívánta visszaszorítani. Az egyházak felsőházi képviselői, abban a reményben, hogy ezzel lehetséges a zsidókérdés kiéleződésének elkerülése és az

antiszemizmus leszerelése, végül is megszavazták. 1939-ben a második zsidótörvény már igen komoly politikai és gazdasági jogfosztást valósított meg. A felsőházban komoly politikai erők támogatták az egyházi vezetők állásfoglalását a javaslat ellen. Aztán mégis engedtek Teleki Pál miniszterelnök érvelésének, hogy ha nem szavazzák meg, a választásokon hatalomra kerülhet a szélsőjobboldal és akkor bekövetkezik a kíméletlen zsidóüldözés. Igyekeztek azért „minél több gonoszságot lefaragni a törvényjavaslatból és minél több kedvezményt biztosítani egyes zsidó kategóriáknak, köztük elsősorban a keresztyénné lett zsidóknak” (Bereczky A.: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen, 9.1p.). 1941-ben a harmadik zsidótörvény már teljesen fajvédelmi alapon állt. A protestáns egyházi vezetők nevében Ravasz László református püspök ünnepélyes nyilatkozatban tiltakozott e törvény ellen. Gyakorlatilag azonban az egyházak végül is tudomásul vették a helyzetet. Egyházi sajtónkból legalább is ez tűnik ki.

Amikor bekövetkezik a német megszállás, és egymás után jönnek a rendelkezések a sárga csillagról, zsidó vagyonok lefoglalásáról, gettóról, s megkezdődik a deportálás, akkor is egyházi sajtónkat mintha főleg csak a kikeresztelkedések ügye foglalkoztatná. Igaz, cenzúrázva voltak akkor már lapjaink. A Harangszó 1944. május 28-i számában pl. Szabó József ezt írja: „Ez az átok csak akkor oldódhat meg, ha a zsidó Krisztushoz tér. Persze nem menekülő érdekből, hanem a Szentlélek indítására, igaz bűnbánattal... Az ilyen zsidó ám térjen be hozzánk. De csak az ilyen térhet be. Ebben a kérdésben nem vezethet bennünket se szánalom, se anyagi érdek, se egyéb emberi tekintet. Ma százszorosan is kötelességünk a legkeményebb szigorúsággal és legnehezebb próbatétellel megvizsgálni, hogy miért kéri a zsidó a keresztséget?” Elvileg igaz. Igaz lett volna, ha sokkal égetőbb igei igazságok is hangzottak volna.

Az Evangélikus Élet 1944. május 20-i számában ugyan olvasunk ilyen megjegyzést: „... kis röpcédulákat ragasztott az egyik párt a pesti üzletekre és falakra, amelyeken azt ígéri, hogy ‚Krisztus korbácsa leszünk’. A cédula megszövegezője nyilvánvalóan nincsen egészen tisztában azzal, hogy mit is jelentett Krisztus korbácsa. ...ember a saját elhatározásából nem végezhet el Isten nevében tisztító munkát, legfeljebb a saját nevében. Itt is a legjobb, ha először a saját portáján keres és takarít.” A lap június 17-i számában viszont a zsidóságot érintő rendelkezésekre utalva Dezséry László azt fejtegeti: „Minden forradalom egyirányban robban, arra, amerre a közvélemény a legkisebb ellenállást érzi az adott körülmények között. Nálunk az első támadás a zsidóságot érte... Sokszor úgy kellett éreznünk, hogy nem a mi lelkünkkel működik ez az irányzat. Annak, ami most történik, erkölcsi és humanitárius elbírálására az utódaink fognak vállalkozhatni. Akkor azonban már azt is tudni fogják, amit ma még nem mindenki lát világosan, hogy nem egyéb történt, minthogy a zsidóság félreállításában a legkisebb ellenállás irányában megindult szociális forradalom kezdődött el...”

A Keresztyén Igazság 1944. szeptemberi számában pedig ilyeneket olvasunk: „Az állam – engedve az önfenntartás ösztönének – rátette kezét a zsidó vagyionokra. ... Megdöbbenő azonban, hogy a zsidó gondolkodás hogyan megfertőzött közöttünk egyeseket s hogyan voltak ezek a megtévedt emberek hajlandók segédkezet nyújtani vagyionok eltitkolására, elrejtésére s hogyan támadják evvel hátba az egész élethalálharcban álló magyarságot. ...ideje, hogy igehirdetésünkben nyíltan és félelem nélkül hirdessük ennek a megtévedt testvérünknek a Tíz parancsolatba foglalt keresztyén erkölcs teljes egészét és annak megfellebbezhetetlen szigorúságát.” Sajnos, nem erre a fajta „bátorságra” lett volna szükség.

Miközben egyházi sajtónk a fenti képet mutatta, egyházunk vezetői tettek valóban komoly lépéseket. Radvánszky Albert egyetemes felügyelő összefoglalta ezeket is, az 1947. április 25-én tartott egyetemes közgyűlésen: „Elnöktársammal (ti. Kapi Béla püspökkel) 1944 április 4.-én a református egyházzal azonos szövegű beadvánnyal fordultunk Sztójay Döme miniszterelnökhöz... a kormány zsidórendelete tárgyában. Erélyesen védelmünkbe vettük zsidófajú egyháztagjainkat s részükre számos kedvezményt sikerült is elérnünk. De ugyanakkor a nem keresztyén zsidók részére is az u.n. emberi jogok elismerését követeltük. Május 5.-én újabb beadványt intéztünk Sztójay Döme miniszterelnökhöz, amelyben határozottan állástfoglaltunk a gettók létesítése ellen s óva intettük a kormányt attól, hogy a magyarországi zsidókat külföldre szállítsák a teljes bizonytalanságba.” Június 23-án az evangélikus egyház elnöksége a református egyház képviselőivel együtt „utolsó kísérletképpen” mind a 9 püspök által aláírt memorandumot adott át a miniszterelnöknek. Majd elkészítették az evangélikus és a református püspököknek a gyülekezetekhez intézendő közös pásztorlevelét. A körlevél szétküldését azonban a kormány megakadályozta. A gyülekezetek csak egy rövid tájékoztatást kaphattak, hogy egyházi vezetőink ismételten eljárak a kormánynál a zsidók érdekében. Mindenesetre kétségtelen tény, hogy egyházi vezetőink tiltakozásainak, hivatalos szinten folyó küzdelmének is szerepe volt abban, hogy sikerült megakadályozni legalább a budapesti zsidóság deportálását 1944. júliusában. Sikerült bizonyos mentesítéseket is kiharcolni.

Mindemellett folyt a keresztségre jelentkezők gyors megkeresztelése, keresztlevelek adása, bár ez önmagában nem sokat segített. De voltak olyanok is, akik bementek a gettóba, pásztorolták a bezárt zsidókeresztyéneket, élelmiszert csempészttek be, embereket mentettek ki... Voltak, ha nem is sokan. És jó, hogy éppen mostanában hallhatunk egyre többet Sztéhlo Gáborról, aki a református-evangélikus Jó Pásztor Bizottság mentő munkájában részt véve szervezte meg az illegális-féllegális gyermekotthonokat. A nyilas uralom bekövetkezése után a mentés egyre inkább csak illegálisan folyhatott. Sztéhlo Gábor áldozatos munkája 1535 üldözött gyermek és 390 felnőtt megmenekülését jelentette ezekben az időkben. (Örömmel várjuk, hogy emlékirata könyv alakban megjelenjék.)

Konzekvenciák

A zsidókérdés magyarországi végkifejletét illetően elmondhatjuk, hogy egyházunkban hála Istennek sok minden történt az üldözött zsidóságért. Mégsem adhatunk igazat Radvánszky Albert egyetemes felügyelőnek abban, amit fentebb idézett jelentésében így fogalmazott: „Egyházunknak nincsen oka arra, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatosan bűnbánatot tartson...” Ami történt, túl későn történt, túl kevés volt, és az egyház egészének magatartása nem volt egyértelmű.

Miért? Mert hiányzott az Izráellel kapcsolatos igei látás, és mert túlságosan sodródott az egyház a koreszmék, az antibolsevizmus bűvöletében. Bizonyára az evangélikus igehirdetésre nézve is nagy mértékben igaz volt az, amit Kádár Imre református részről így állapít meg: „Igehirdetésünk az ószövetségi próféciaikban Izráelnek ígért áldásokat többnyire átváltotta az anyaszentegyházra, vagy a magyar nemzetre; az átkokat persze ugyanakkor rajta hagyta a zsidó népen.” (Az egyház felelőssége Izráelért.) Magyarországon a fasizmus nem ment át nyílt támadásba a keresztyén egyházzal szemben is, és így az egyház nem ismerte föl a zsidókérdésben a saját egzisztenciális kérdését. Hiányzott annak meglátása általában, hogy azokban az erőkből, amelyek a zsidóság ellen törtek, antikrisztusi szellem működik. Bár voltak óvó hangok, melyek a fajimádó pogányság veszélyére rámutattak (pl. Káldy Zoltán „Magyar keresztyénség” c. cikksorozata, Evangélikus Élet, 1944. ősze). Az egyház a végső veszedelem idején is csak a keresztyén emberszeretet és irgalmasság általános kötelezettségét ismerte a zsidóság irányában, és nem fedezte föl, hogy Izráelnek különleges szerepe van Isten kijelentésében és terveiben: ma és a jövőben is.

Mindez alázatra készítő tanulság lehet most is számunkra. Ne koreszmék határozzák meg gondolkodásunkat, hanem Isten igéjének mondanivalói. És éppen Izráel népével kapcsolatban is, melynek élete a mi napjainkban a Közel-Keleten hordoz súlyos bonyodalmakat. Amit a mai Izrael állam vezetése csinál, arra sok tekintetben csak nemet mondhatunk, de igent kell mondanunk Isten Izráelnek szóló ígéreteire.

Adámi László